

NİZAMI GƏNCƏVİ POEZİYASINDA İSLAMIN BƏDİİ-FƏLSƏFİ TƏRƏNNÜMÜ VƏ MÜASİRLİK

*Əsədulla QURBANOV,
BDU-nun İslamşünaslıq Elmi
Tədqiqat Mərkəzinin rəhbəri,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor,
sabina.1980@inbox.ru*

AÇAR SÖZLƏR: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, poeziya, İslam, peyğəmbər, Allah.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Низами Гянджеви, Хамса, поэзия, Ислам, пророк, Аллах.

KEY WORDS: Nizami Ganjavi, Khamsa, poetry, Islam, prophet, Allah.

“Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir”.

(Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” elan edilməsi haqqında Prezident İlham Əliyevin 5 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamından)

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi (1141-1209) milli mənsubiyyətinə görə azərbaycanlı, dini etiqadına və inancına görə müsəlman hesab olunsa da, o, bütöv Yer kürəsi planetinin vətəndaşıdır. Onun “Xəmsə”sinə daxil olan beş mənzum romanda – poemada irqindən, cinsindən, milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Yer kürəsində yaşayan bütün insanlar üçün çox dərin mənə və məzmun kəsb edən poetik, fəlsəfi fikirlər öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərin hər biri tükənməz ilham mənbəyi, ümumbəşəri dəyərlər toplusudur. Nizami Gəncəvinin ölməz və əbədiyaşar poeziyası sülh, mehribanlıq, dini dözümlülük, tolerantlıq kimi işıqlı ideyaların təbliğatçısıdır.

Burada xalqımızın Ümummillə Lideri Heydər Əliyevin dahi Nizami Gəncəvi haqqında aşağıdakı qiymətli fikirlərini xatırlamaq yerinə düşərdi: “Bütün Azərbaycan xalqı Nizami Gəncəvi ilə fəxr edir... Onun yazdığı əsərlər bütün dünyada məşhurdur!.. Bu əsərlər təkcə şeirlərdən ibarət deyildir. Onların hər birində böyük elm var, böyük fəlsəfə var, dahi fikirlər var. Buna görə onun əsərləri də, özü də yaşayır”. Ulu Öndər bu fikirləri 2000-ci il may ayının 24-də Nizami Gəncəvinin 850 illiyi münasibətilə dahi şairin Gəncədəki məqbərəsini ziyarət edərkən söyləmişdir.

Odur ki, biz qədim və zəngin Azərbaycan tarixinin XII əsrini Nizami əsri adlandırma bilərik.

Nizaminin ölməz, əbədiyaşar poeziyasında Allahın, Məhəmməd peyğəmbərin, dünya dinlərindən olan İslamın və müqəddəs Quranın bədii, fəlsəfi tərənnümünə geniş yer verilmişdir. Doğrudur, o qədər də uzaq olmayan yaxın keçmişdə, bir qədər konkret desək, sovetlər dönəmində dahi şair və mütəfəkkirin Allaha, Məhəmməd peyğəmbərə, İslama, Qurana münasibətindən bəhs edərkən bəziləri onu dindar, digərləri isə ateist kimi qələmə vermişlər. Ancaq dahi şairimizin yaradıcılığına nəzər saldıqda görürük ki, o, oxucusunu yuxarıda sadalanan məfhumlardan mənəvi cəhətdən hərtərəfli bəhrələnməyə dəvət etmişdir.

Məsələn, o, bir-birindən dəyərli, əvəzsiz incilərinin başlanğıcında ecazkar bədii-fəlsəfi sözün yardımı ilə həmin məfhumları belə tərənnüm etmişdir. “Sirlər xəzinəsi”ndə biz oxuyuruq:

Şəfqətli, ədalətli Tanrının adı ki var,

Hikmət xəzinəsini açan açardır, açar.

Hər sözün, düşüncənin odur əvvəli, sonu,

Nə söyləsən Tanrının adıyla qurtar onu.

Qüdrətiylə varlığa həyat verər həyatda,

Əbədiyyət timsalı özüdür kainatda [1, s.21].

Nizami Gəncəvi daha sonra həmin əsərin “Minacat”ında yazmışdır:

Sən ey, bütün varlığa həyat verən, can verən!

Gildən yaranmışlara nəfəs verən, qan verən!

Bayrağın altındadır, Ulu Tanrı, xilqətin,

Biz səninlə mətinik, sənə əzəldən mətin [1, s.24].

Əsərin “Sonuncu Peyğəmbərin şəninə” adlı sərlövhəsində isə bunları qeyd etmişdir:

Peyğəmbərlik bayrağı göylərə qalxan vədə,

Sonuncu peyğəmbərlik verildi Məhəmmədə.

Ay-zəbərcəd üzükdür, nurlandırır dağ-daşı,

Məhəmməd möhürüylə parlayır onun qaş [1, s.28].

“Xəmsə”si ilə bütövlükdə cahanı rəvnəqləndirən, bəzəyən şair “Sirlər xəzinəsi”nin “Peyğəmbərin meracı” sərlövhəli hissəsində yazmışdır:

Bu comərdlik mülkündə ol səxavətli hami,

Qoy sözümlü şənini başa vursun Nizami [1, s.28].

Yaxud həmin əsərdəki “Peyğəmbərin mədhi”ndəki misralara nəzər yetirək:

Bir günəş qəndilidir göyün doqquz tağında,

Son nəbidir, nəbilər üzüyü barmağında.

Ən gözəl elçimizdir, ağıltək qulu vardır,

Yəhərinin qaşında iki cahən şikarda [1, s.33].

Qeyd olunan sərlövhədə daha sonra vurğulanır:

İslamın sütunətək o dörd bayraq ucaldı,

Şənini gecə-gündüz beş kərə təbil çaldı.

Oldu Məkkən, Mədinən çiçəklənən gülzarın,

Gözünə işıq gəldi hər bir qərib zəvvarın [1, s.35].

Dahi mütəfəkkirin “Xosrov və Şirin” poeması aşağıdakı misralarla başlanır:

Kömək qapısını aç, ey Yaradan!

Göstər Nizamiyə düz yolu hər an!

Səni tanıyan bir könül ver ona!

Tərifini deyən bir dil ver ona!

Yol vermə ki, pislilik qəlbinə dolsun,

Əlim yamanlıqdan qoy uzaq olsun.

Könlümün evini nurunla bəzət!

Sənin tərifinə dilimi öyrət [2, s.21]!

Poemanın “Yaradanın təklyi haqqında” hissəsində oxuyuruq:

Bu qara torpağa sükunət verən,

O sonsuz fələyə hərəkət verən,

Dilimdə hər şeydən uca bir ad var,

Bu ada bağlıdır bütün varlıqlar.

Yaranmışlar ona səcdə edərək

Hər an varlığına şahiddir gerçək.

Təkdir, misilsizdir, - kim deyil agah?

Tanrılar da ona deyirlər Allah [2, s.29].

Poemanın “Yaradılışı dərk etmək haqqında söz” adlı fəlsəfi hissəsində oxuduğumuz aşağıdakı misralar isə diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Lakin heyrət coşub daşdığı zaman

Qeybdən səs gəldi: - Nizami, dayan!

O bütələrə məftun olma, düşün bir,

Onlar özlərinə pərəstiş etmir.
Hamısı pərgartək olub sərgərdan,
Gəzirlər, onları kimdir yaradan?
Qüdrətli əlinlə, qalxıb yerindən,
Bağla bütخانənin qapısını sən.
Bütü İbrahimtək oxşa, əzizlə,
Ancaq bütخانəni ondan təmizlə
Bütə nəzər salsan surətpərəstsən,
Xilas olmaq üçün bütü tapda sən [2, s.24].

Buradan göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi İslama, müqəddəs Qurana, Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarına söykənərək fətişizmi, büt-pərəstliyi poeziya dili ilə kəskin tənqid edir.

Dahi şair “Xosrov və Şirin” poemasının “Minacat” adlı sərlövhəsində yazır:

Xudaya! Gilimiz mayələnikən
Bir vəsiqə yazdın o gün bizə sən.
Sənin xidmətində buyurdun, duraq,
Muzdunu verməyi vəd etdin ancaq [2, s.26-27].

Poemanın “Peyğəmbərin tərifı” sərlövhəli hissəsində isə şair Həzrət Məhəmmədi belə vəsf edir:

Böyük Məhəmmədə yüz min afərin!
Xilqət torpağıdır, buna ol əmin.
Həqiqət görənlər gözüne çıraq,
Varlığa bir zinət özüdür ancaq.
Vəfa meydanının qabaqcılıdır,
Nəbilərə rəhbər, başcıl sayılır.
Günahkar ümməti qoymaz xəcalət,
Eyləyər onlara daim şəfaət [2, s.29].

Haqqında söhbət açdığımız məsələ böyük şairin “Leyli və Məcnun” poemasında da öz dərin və geniş bədii həllini tapmışdır. Xalq şairimiz Səməd Vurğun poemanı çox böyük sənətkarlıqla ana dilimizə çevirmişdir. Əsərin elmi redaktoru akademik Mirzə İbrahimovdur.

Poemanın “Sonuncu Peyğəmbərin tərifı” adlı sərlövhəsində oxuyuruq:

Ey varlıq mülkünə böyük şahsüvar,
Əqlin sultanısan, zəkavətin var.
Sonusan o mürsəl peyğəmbərlərin
Sonun halvasısan, duzu əvvəlin.
Varlıq bağçasının ilk gülü sənsən,
Zamanın sonuncu sərkərdəsisən [3, s.27].

“Peyğəmbərin meracı” sərlövhəli hissədə isə qeyd edilir:

Göyləri keçdiyin o sürətlə sən,
Nolar, Nizamiyə bir söz söyləsən.
Çoxmu qalacaqsan sən bu niqabda?
Çoxmu yatacaqsan o rəxti-xabda?
Bir oyan, üzündən bu örtünü at,
Şahını şahmatın taxtında oynat [3, s.33].

Dahi mütəfəkkir özünün “Yeddi gözəl” poemasında da sözügedən məsələni rəngarəng və orijinal şəkildə qələmə almışdır.

Poemanı istedadlı lirik ədib, xalq şairimiz Məmməd Rahim ana dilimizə çevirmişdir. Ön sözün, izahların müəllifi və elmi redaktoru dünya şöhrətli şərqsünas professor Rüstəm Əliyevdir.

Poemanın “Başlanğıc”ında oxuyuruq:

Ey bu kainatın açan gözünü,
Yoxdur səndən qabaq duyan özünü,
Hər bir başlanğıcın ibtidasısan,
Sonların sonusan, intihasısan [4, s.19].

Sözügədən məsələ poemanın “Peyğəmbərin mədhi” hissəsində özünün geniş bədii həllini tapmışdır. Həmin hissədə oxuyuruq:

Nəbilərdən üstün qılncı, tacı,
Şəriət – qılncı, tac da meracı,
Varlıq bu ümmidən mayə almışdır,
Yerə nur, göylərə kölgə salmışdır [4, s.22-23].

Bu işıqlı, nurlu fikrin məntiqi davamı poemanın “Peyğəmbərin meracı” sərlövhəli hissəsində daha qabarıq şəkildə tərənnüm edilmişdir:

Onun sığınmadı cahana tacı,
Taxtını ərş üstə qurdu meracı
Ey Nizami, bəsdir, dünyadan çək əl,
Alçaldığın yetər, göylərə yüksəl.
Çalış axirətdə qur öz yurdunu,
Məhəmməd dinində taparsan onu.
Ağlına əqidən olsa pasiban,
Şəriət nuruyla xoşbəxt olarsan [4, s.29].

Göründüyü kimi, böyük şair demək istəmişdir ki, İslamın ümumbəşəri mənəvi dəyərlərinə yiyələnən, onlardan bəhrələnən hər kəs sosial, iqtisadi, mədəni, mənəvi həyatda xoşbəxt ola bilər.

Dahi Nizamının Allah, Onun yerdəki elçisi Məhəmməd peyğəmbər, sülh, mehribanlıq, tolerantlıq dini olan İslam dini və onun əsasını təşkil edən müqəddəs Quranın ümumbəşəri mənəvi dəyərləri barədə fikirləri böyük mütəfəkkirin sonuncu “İskəndərnamə” poemasında özünün yekun əksini tapmışdır.

Barəsində söhbət açdığımız məsələ ilə bağlı poemanın başlanğıcında oxuyuruq:

Ey Tanrı, dünyaya sənsən padişah,
Biz kiçik bəndəyik, sən böyük Allah.
Tək sənə sığınar hər yüksək, alçaq,
Hər varlıq yoxluqdur, sən varsan ancaq.
Yuxarı, aşağı – hər gözə çarpan
Nə varsa, onları sənsən yaradan.
Sənsən hər birliyi bizə öyrədən,
Torpağın köksündə qələm işlədən [5, s.15].

Poemanın “Minacat”ında isə deyilir:
Kimsəm yox, ey bizə böyüklük verən,
Pənahım da sənsən, köməyim də sən...
Nizami bu uca dərğahda ancaq
Ulu Mustafanı şəfiq tutacaq [5, s.20].

Bu qəbildən olan işıqlı, nurlu fikirlər poemanın “Sonuncu peyğəmbərin tərifi” və “Peyğəmbərin meracı” hissəsində geniş, hərtərəfli şəkildə bədii həllini tapmışdır.

Məsələn, “Sonuncu peyğəmbərin tərifi” adlı hissədə şairin bu sözləri diqqəti çəkir:

Seçilmiş elçidir Ulu Tanrıdan,
Möhkəm hökmləri xalqa çatdıran,
Qiyətli tacıdır azadələrin,
Ən dəyərlisidir bütün bəşərin.
Əzəldən əbədə bütün yaranmış,

Məhəmməd adından almışdır naxış [5, s.23].

Bu qiymətli fikirlərin davamına poemanın “Peyğəmbərin meracı” hissəsində də rast gəlirik:

Bu taxtın sultanı olan Məhəmməd,

Keçən elçilərdən odur vəliəhd [5, s.24]

Poemanın həmin hissəsində daha sonra oxuyuruq:

O yerdə ki, idrak tapmayırsan məkən,

Salam Məhəmməddən, qəbul tanrıdan

Ağzından çıxmayan səsi eşitdi,

Görünməz simanı ziyarət etdi [5, s.27].

Dahi filosof-şair poemanın adı çəkilən hissəsinin sonunda yazır:

Nizami tutmuşdur Gəncədə məkən,

O, məhrum olmasın salamlarından [5, s.28].

O, “Nizami tutmuşdur Gəncədə məkən” deməklə, “Nizami Gəncəvi fars-İran şairidir” iddiasında olanlara sübut etmişdir ki, əsl gəncəli, azərbaycanlı olmuşdur. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev 2000-ci il may ayının 24-də Gəncədə - Nizami məqbərəsini ziyarət edərkən demişdir: “Gəncəlilər xüsusi iftixar hissi keçirirlər. Ona görə ki, Nizami gəncəlidir. Gəncənin adını dünyada məşhur edibdir, bu torpaqda yaşayıbdır, bu torpaqda yazıbdır” [6] “İskəndərnamə” poeması dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin bütün dünyada şöhrət tapmış ölməz “Xəmsə”si – beşliyinin sonuncu poemasıdır. Poema-dastan, mənzum roman iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə “Şərəfnamə”, ikinci hissə “İqbalnamə” adlanır. “İqbalnamə”nin məğzini aşağıdakı üç istiqamət təşkil edir:

- İnsan ağılının, zəkasının və bununla əlaqədar elmin, fəlsəfənin tərənnümü və təbliği;

- İnsanın yüksək əxlaqi keyfiyyətlərinin tərənnümü və təbliği;

- İnsan xoşbəxtliyini təmin edən, zülm və bədxahlığa son qoyan ədalətin, azad, bərabər və dost insanların milliyyətinin tərənnümü və təbliği;

- Ağılın tərifli, ağıla təzim poemanın əsas ideya istiqamətlərindən biridir.

“Kitabın başlanması” fəslində Nizami İskəndər haqqında söhbəti filosofun dilindən aparır və şahın hər şeydən yüksəkdə duran elmə, hikmətə məhəbbətindən bəhs edir:

Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs

Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz!

Hər uca rütbədən, biliniz, fəqət

Alimin rütbəsi ucadır, əlbət [5, s.430]!

Şairin dövründə hökm sürən mürtəce ruhanilərin kor-koranə inamları ilə ağıla qarşı çıxdıqlarını, elmi, fəlsəfəni və xüsusən məntiqi küfrlə eyniləşdirdiklərini və bu yolun yolçularını amansızlıqla təqib etdiklərini nəzərə alsaq, ağıl, elmi bu şəkildə tərənnüm edən Nizaminin qorxmazlığı, mərdliyi, xüsusilə gözə çarpır və onun orta əsr şəraitində təbliğ etdiyi rəşadətçiliyin əhəmiyyətini müasirlərimiz daha düzgün qiymətləndirə bilərlər.

Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasının “İqbalnamə” adlı ikinci hissəsinin başlanğıcında da Allahın, Məhəmməd peyğəmbərin, İslam dininin və Müqəddəs Quranın tərənnümünə dair çox qiymətli poetik fikirlər söyləmişdir. Məsələn, “İqbalnamə”nin başlanğıcında oxuyuruq:

Harda ki, ağıl bir xəzinə tapar,

Allahın adını eyləyərsən azar.

Allah ağılıyla nəvəzişkardır,

Ağılsızlara da əlacı vardır.

O, sözün sirrini əyan eyləyərsən,

O, verərsən zəlilə, acizə hünər [5, s.410]

“İqbalnamə”nin “Minacat” hissəsindəki aşağıdakı misralar da fikrimizi təsdiqləyir.

Bəndəyə əl tutan sənənsən, İlahi,

Yoxdur səndən başqa onun pənahı.

Olmuş, olacağı sənsən Yaradan,

Sənin kərəminə möhtacdır insan [5, s.411].

“İqbalnamə”nin “Sonuncu peyğəmbərin tərifi” bölməsində isə dahi şairimiz yazır:

Nə bir taxt istədi Məhəmməd, nə tac,

Qılıncla çox aldı şahlardan xərac.

Yox, yox, səhv elədim, o böyük nəbi,

Həm taxt sahibiydi, həm tac sahibi [5, s.413].

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, poemanın ikinci hissəsinə - “İqbalnamə”yə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə, sosiologiya və hüquq İnstitutunun alimi, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Zümrüd Quluzadə “Kamillik zirvəsi” adlı xüsusi məqalə həsr etmişdir. O, həmin əsərdə Nizami müdrikliyinin fəlsəfi silqətini çox doğru-düzgün şərh və izah etmişdir. Bu məqalə təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə dünya miqyasında Nizamişünaslığa dair ən qiymətli töhfələrdən biri sayıla bilər.

Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan hər bir mənzum romanın, poemanın məğzində duran Allah, Məhəmməd peyğəmbər, İslam, Quran məfhumlarında ehtiva olunan dərin fəlsəfi fikirləri özünün ecazkar, ölməz, həmişəyaşar poeziyasında tərənnüm etməyi özünün əzəli və son ictimai-fəlsəfi borcu hesab etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1981.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1982.
3. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1982.
4. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1983.
5. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı: “Yazıçı” nəşriyyatı, 1967, 1982.
6. Əhməd İsayev. “Gəncənin dünyaşöhrətli övladı – Ulu Nizami” // “Azərbaycan” qəzeti, 1 sentyabr 2012.
7. İsa Həbibbəyli. “Azərbaycan ədəbiyyatının dünya gözəli” // “Azərbaycan” qəzeti, 29 aprel 2021.
8. Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // <https://president.az/articles/49904>

Асадулла Гурбанов

ХУДОЖЕСТВЕННО-ФИЛОСОФСКИЙ ОБРАЗ ИСЛАМА И СОВРЕМЕННОСТЬ В ПОЭЗИИ НИЗАМИ ГАНДЖАВИ

РЕЗЮМЕ

Великий азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви, в своей несравненной поэзии выразил свои поэтические и философские мысли об исламе, что - это религия мира, доброты и терпимости. Он так же изложил свои мысли о Священном Коране, который является основой исламской религии, и эти идеи нашли свой глубокий смысл и содержание в «Хамсе» великого поэта.

Низами Гянджеви пролил свет на глубокую художественную и философскую мысль основателя ислама Пророка Мухаммеда и его чуда - Священного Корана.

Asadulla Gurbanov

ARTISTIC AND PHILOSOPHICAL DESCRIPTION OF ISLAM AND MODERNITY IN THE POETRY OF NIZAMI GANJAVI

SUMMARY

Nizami Ganjavi, a great Azerbaijani poet and thinker, in his immortal poetry expressed his poetic and philosophical thoughts about Islam that it is a religion of peace, kindness and tolerance, and stated his thoughts about the Holy Quran which is the basis of this religion. And these ideas found their deep meaning and content in the “Khamasa” of the great artist.

Nizami Ganjavi shed light on the deep artistic and philosophical thinking of the Prophet Muhammad, the founder of Islam, and his miracle - Holy Quran.